

Vilcsek Béla

Két új Utassy-kötet

„A kikelet fia”. Utassy József: Összegyűjtött művek; Utassy József költészete. Kritikai kiadás

Hosszú idő után most, gyors egymásutánban két új Utassy-kötet látott napvilágot: a költő életművének összkiadása és költészetének kritikai feldolgozása. A két, mindössze két esztendő alatt elkészült, egyenként közel 1200 oldalas, vaskos kötetet egyaránt Utassyné Horváth Erzsébet és Vilcsek Béla gondozta, és a Napkút Kiadó jelentette meg. A kettős megjelentetéssel az Utassy-életmű minden eddiginél teljesebb hozzáférése és értelmezése vált valóra és valósulhat meg. „A kikelet fia”. Összegyűjtött művek című összkiadás ünnepélyes írószövetségi bemutatására a költő 75. születésnapján, 2016. március 23-án került sor. Az estet a szövetség elnöke, Szentmártoni János nyitotta meg. Ezt követően Kovács István költő, író, polonista a közös egyetemi éveket idézte fel, Vasy Géza irodalomtörténész Utassy József irodalomtörténeti helyét és jelentőségét határozta meg a modern magyar irodalom történetében. Az Utassy versmondó kör tagjai: Szekeres Frigyesné, Magyar Lajos és Dányi József gazdag irodalmi esttel ajándékozták meg a jelenlévőket, Tekán Kinga és Orgona László pedig megzenésített Utassy-verseket adott elő. Az *Utassy József költészete. Kritikai kiadás* című kötet bemutatására pontosan egy esztendővel az összegyűjtött műveket tartalmazó kötet megjelenését követően került sor, 2017. március 23-án, ugyancsak a Magyar Írószövetség klubtermében. Az estet ezúttal is a szövetség elnöke vezette be, majd az egyik szerkesztő, Vilcsek Béla tartott rövid ismertetőt. Ezt követően a költőre pályatársai és barátai (Mezey Katalin, Győri László, Péntek Imre és Vasy Géza) emlékeztek. A szép számú érdeklődő előtt megtartott műsorban közreműködött Navratil Andrea népdalénekes és Szabó András előadóművész.

A két kötet összeállítását, az Utassy-életút és -életmű áttekintése és hátterének feltárása természetesen több fontos szakmai és módszertani nehézséggel és tanulsággal szolgált. Az már a munka megkezdésekor egyértelmű volt, hogy irodalomtörténet-írásunk és könyvkiadásunk régi adóssága Utassy József életének és munkásságának tudományos igényű és alaposságú feldolgozása és minél szélesebb körű megismertetése. Már a költő sajnálatosan korán bekövetkezett halálát követően, 2010 végén készült baráti és tisztelői nekrológok, visszaemlékezések is újlag bizonyították, hogy Utassy József személye és költői törekvése mennyire meghatározó volt egy egész nemzedék világlátására és művészi szemléletére a huszadik század harmadik harmadában és az ezredforduló időszakában. Ennek ellenére a mostani két kötet megjelenéséig nem került sor költészetének és más műnemek és műfajok területén végzett tevékenységének átfogó bemutatására, leírására, értelmezésére és értékelésére. A két kötet anyagának feldolgozása igazolta azt a korábbi feltételezést, mely szerint az Utassy-élet(mű) vagy Utassy-jelenség talán legfontosabb jellemzője, és egyúttal ellentmondása, hogy adott egy merészen felfelé ívelő költői pálya, mely csúcspontját (azt

a bizonyos fénykort) valahol a hatvanas-hetvenes évek fordulóján éri el. Az ígéretes költői pálya kibontakoztatója a Kilencek néven és az *Elérhetetlen föld* antológiával 1969-ben színre lépő csoportosulás legmeghatározóbb egyénisége Utassy József, aki kezdettől fogva az irodalmi társadalomjobbítás vagy -orvoslás kiemelkedő letéteményese és fő zászlóvivője, az igazság magabiztos és megingathatatlan képviselője és hirdetője, (köz)életben és művészetben egyaránt. Évszámok, találkozások, személyek egyébként is szinte sorsszerűen végigkísérik életútját és pályáját. Életének első tizennégy évét a számára oly kedves, több versében is megidézett, gyönyörű nevű kis faluban, Bükkszenterzsébeten tölti. A családi révbe érkezést alig egy esztendővel követi a szakmai, a nemzedéki és antológiai fellépés, amit társaival együtt olyan neves támogatóknak köszönhet, mint Juhász Ferenc, Kormos István és Nagy László. Ugyanebben az évben jelenik meg első verseskötete, a *Tűzem, lobogóm!* is, hogy a következőre, a *Csillagok árvája* címűre azután nyolc esztendőig kelljen várakoznia, a hatalom elzárkózó tiltása miatt. S ugyancsak az 1969-es évben születik meg tragikus sorsú fia is, akinek mindössze két évtizednyi, szenvedéssel teli élet adatik meg. Öröm és bánat, siker és kudarc, szárnyalás és mélyrepülés furcsa elegye e különleges költői életút, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt.

Utassy József életében és költészetében a nagy fordulópontra a hetvenes évek közepe táján következik be, nyilvánvalóan nem kis részben az említett ellentétes életeseményeknek és végletességeknek a következtében. Körülbelül úgy 1974-től, későbbi hosszán tartó betegségének kezdetétől figyelhető meg közéleti tevékenységében és írásaiban, hogy fokozatosan alábbhagy bennük a pályakezdeti forradalmi hevület, mindinkább teret veszít a nemzedéki vezérszerep érvényesítésének igénye, akadozik a publikálás, az emberi és írói jelenlét folyamatossága, mind nyomasztóbb terhet jelent a gyermek gyógyíthatatlan betegségének tudata, és mindezek nyomán a saját egészségi állapot, az idegrendszer megrendülésének állandósuló fenyegetettségérzete. A nagy elődök reinkarnációja, akarva-akaratlanul kezd a nagy elődök túlélőjévé válni. (Nem véletlen, hogy a néhány hónappal a halála előtt készített portréfilmben életét és pályáját maga is két nagy szakaszra tagolja, s azt panasolja, a sors mekkora igazságtalanságának tartja, hogy ennyire megkésve, csak 2008-ban kapja meg a Kossuth-díjat.) Életút és pályaalakulás hatástörténetének és fogadtatástörténetének talán legnagyobb ellentmondásossága és végletessége, hogy miközben a hetvenes évek közepétől életben és költészetben alapvetőnek nevezhető fordulat következik be, addig a szűkebb és tágabb értelemben vett (személyes, nemzedéki, olvasói, szakmai) környezet továbbra is a pályakezdeti időszak tevékenysége és eredményei alapján ítéli meg (vagy éppenséggel el) a későbbi időszak tevékenységét és eredményeit.

A probléma legalábbis kettős természetű. Egyrészt életút és pályaalakulás, ez már az eddigiekből is látszik, egyáltalán nem tekinthető egyneműnek vagy egyenes ívűnek. Másrészt magával az érintettel szemben a legigazságtalanebb korábbi önmagát és törekvéseit későbbi önmagára és törekvéseire rávetíteni, vagy azokat későbbi önmagán és törekvésein számon kérni. Az anyagfeldolgozás során mind világosabbá vált, hogy egyre sürgetőbb és időszerűbb az Utassy-recepció vagy Utassy-kép árnyalása, esetleges felülvizsgálata vagy átértékelése. A kortársi visszaemlékezések és személyes tapasztalások által megerősített további legendagyártást fel kell váltania a kor tudományos színvonalán álló, szigorúan szakmai szempontokat érvényesítő megközelítésnek. Mai horizontról nézve ugyanis nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az utóbbi időben a költői életútnak éppen azok a kortársak által előszeretettel emlegetett és legjelentősebbnek tartott darabjai veszítettek leginkább egykori fényükből, amelyeket mindenekelőtt az aktuálpolitikai forradalmi hevület, a szókimondó karakánság, az igazmondó elszánás jellemzett. A pálya egészének ismeretében most már határozottan állítható, hogy Utassy József nem szorítható be egyszerűen a váteszes, küldetéses, közéleti költő skatulyájába; költészetének

nem feltétlenül ez a forradalmi hevületű, közéleti elkötelezettségű, igazságosztó rétege a leginkább időtálló tartománya. Napjaink irodalmi tudatához és ízléséhez, ha tetszik, elvárásai horizontjához sokkal közelebb áll a pálya második szakaszának eddig talán nem értékének megfelelően kezelt, a megelőzőekhez képest sokkal személyesebb és mélyebb, meditatívabb és megformáltabb vonulata. Pontosan igazolják ezt a feltételezést és egyben alkotói szándékot a második pályaszakaszban megszorodó műfajváltások (*Kálvária-ének; Betlehem csillaga* vagy a haikuk nagy száma), s pontosan igazolják ezt utolsó, még teljes egészében általa összeállított 2010-es gyűjteményes kötetének, az *Ezüst rablánc*nak a válogatási és szerkesztési elvei, az évek során és kötetről kötetre tudatosan kialakított egyéni alkotói, szerkesztési és pályaalakítási módszere.

Utassy József műveiből a szerző életében négy válogatás jelent meg (*Júdás idő. Összegyűjtött versek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1984; *Irdatlan ég alatt. Összegyűjtött versek 1962–1986*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988; *Tüzek tüze. Összegyűjtött versek 1957–1997*, Littera Nova Kiadó, Bp., 2001; *Utassy József válogatott versei*. Vál. és utószó: Nagy Gábor, Magyar Napló Kiadó, Bp., 2006). Utolsó válogatott kötetének megjelenését, noha a sajtó alá rendezést teljes egészében még ő maga végezte, egészségi állapotának súlyos megromlása miatt annak eredményét és visszhangját már nem élvezhette (*Ezüst rablánc*, Napkút Kiadó, Bp., 2010). A négy, illetve öt gyűjteményes kötet mindegyike a költői életművet mutatta be, s mindegyik szükségszerűen csak töredékes lehetett. Az „*A kikelet fia*”... kiadás ezért mindenekelőtt Utassy József életművének lehető legteljesebb bemutatására vállalkozott. Tartalmazta versesköteteteinek, gyermekverseinek és versfordításainak teljes anyagát. Külön szerepeltette megrázó erejű lírai naplóját, a *Kálvária-éneket*. Kötetben elsőként adta közre ifjúkori novelláit és – valódi különlegességként – az Illés Lajos rock-operájához írott drámai szövegekönvét, a *Betlehem csillagát*. A versek számbavételét és közreadását nehezítette a szerző sajátos és egyedinek mondható kötet szerkesztési és pályaalakítási gyakorlata. Kötetei meglehetősen rendszertelenül, és rendre más kiadónál, más szerkesztővel, korrektorral stb. jelentek meg. Korábbi verseit – némiképp módosított formában, vagy másként csoportosítva azokat – előszeretettel építette be későbbi kötetéibe. Költői pályája tehát nem a megszokott lineáris rendben, hanem – ahogyan maga mondta egy műhelybeszélgetés során – spirálszerűen építkezett. Verseinek számbavételénél és közreadásánál a gyűjteményes kötet eltekintett az ismétlődésektől (egy vers csak egyszer szerepelt benne), ugyanakkor az egyes szövegváltozatok közül törekedett a leghitelesebb változat megválasztására, illetve rekonstruálására. A munkát könnyítette, hogy időközben a hagyatékból előkerültek a költőnek azok a kézírásos bejegyzései, változtatásai, amelyeket élete legvégén még a *Tüzek tüze* egyik példányán végrehajtott. Természetesen ezt, a még a költő által életében jóváhagyott szöveget tekintette az életmű úgynevezett ultima manusának. A szövegközléskor az egyes kötetek időrendjéhez, címéhez, ciklustagolásához kapcsolódott, de csak az önálló versesköteteket vette számításba.

Az *Utassy József költészete...* kiadás egészen másfajta célt tűzött maga elé, s egészen másfajta szerkesztési elvet követett. A kritikai kiadás elsősorban a költői pálya folyamatának és belső mozgásának bemutatására és kellő alaposágú jegyzetelésére és értelmezésére, annak a bizonyos spirálszerű alkotói, szerkesztői és építkezési módnak az érzékeltetésére és értelmezésére törekedett. Tette ezt annak érdekében, hogy ennek a modern magyar költészetben kivételes és egyéni módszernek az alakulástörténetét megfelelő módon bemutatni és az olvasó számára követni lehessen. A kötet anyagát ugyanakkor kényszerűen és szükségszerűen le kellett szűkítenie. Le kellett mondania az említett válogatott és gyűjteményes kötetek anyagának közléséről, noha azok önmagukban is hűen tükrözték volna, hogy a költő adott pályaszakaszában mely korábbi verseit, ciklusait vagy köteteit tartotta fontosnak, illetve milyen újabb művekkel egészítette ki azokat. (A kötet végén

szereplő részletes Versmutató így is sok mindent elárul arról, hogy a költő egyes korszakaiban mely verseihez és mikor tért vissza rendszeresen.) A szerkesztők egyedül az *Ezüst rablánc*val tették kivételt, bár abban újonnan készült vers nem is szerepel. Az utolsó, szerző által gondozott gyűjtemény mégsem tekinthető egyszerű válogatásnak, sokkal inkább az egész költői életmű szerzői átrendezésének vagy átkomponálásának, egyfajta élet- és pályaösszegzésnek, egyúttal a megújulási és megújítási szándék igénybejelentésének. Több visszaemlékezésből tudható, hogy a költőt életének utolsó szakaszában – a versmondói estjein tapasztalt rendkívüli hatás és fogadtatás nyomán – egyre inkább foglalkoztatta egy addigi munkáiból megformált, több ciklusból vagy felvonásból álló drámai mű megalkotásának gondolata és terve. Az *Ezüst rablánc* e szándék megvalósítására tett termékeny kísérletnek s az alkotói pálya egyik csúcspontjának tekinthető.

A kritikai kiadás anyagának összeállítása során le kellett mondani az úgynevezett gyerekversek önálló kötetként való szerepeltetéséről is. Utassy Józsefnek életében nyolc gyerekversekötete jelent meg (*Mézzarásdák*, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Bp., 1980; *Hőmberség*, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1989; *Rezeda-álom*. *Gyermekversek: gyermekeknek és felnőtteknek*, Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen, 1991; *Szamárcsillag*. *Gyermekversek*, Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen, 1994; *Havak hatalma*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1994; *Ötvenöt ördög*, Barbaricum Könyvműhely, Karcag, 1997; *Hóvirágbúvóló*, Littera Nova Kiadó, Bp., 2000; *Balambér és Habakuk*, Százhalom Kiadó, Százhalombatta, 2002). Tervei között szerepelt egy átfogó gyerekversekötet összeállítása és kiadása is, de ezt a tervét már csak felesége válhatta valóra (*Még ilyen csodát! Összegyűjtött versek gyerekeknek*. Szerk. Horváth Erzsébet, Magyar Napló Kiadó Kft., Bp., 2015). Ez utóbbi önmagában is szemléletes módon igazolja a költőnek azt a felfogását, amelyet a *Rezeda-álom* kötet alcímében jelzett, vagyis azt, hogy számára nem létezett éles határvonal úgynevezett gyerek- és felnőttvers között. Gyerekverseit rendre beépítette ún. felnőtt kötetéibe, s felnőtt versei közül is sokat szerepeltetett ún. gyerekverseköteteiben.

A kötet szerkesztőinek el kellett tekinteniük a megjelenésekor méltatlanul kevés figyelemben részesült, de a pálya másik csúcspontjának tekinthető *Kálvária-ének* szerepeltetésétől, ami sokkal inkább a műfajok közötti átmenet példája, mintsem lírai vers. Szövegébe a költő bátran emel be teljes Utassy-verseket, huszonhét fejezete és összefüggő történetmondása alapján azonban inkább elbeszélő költeménynek vagy verses regénynek tekinthető. A szakirodalom jobbára besorolja azt az önálló verseskötetek közé. Maga a szerző „költemény” elnevezéssel különítette el többi kötetétől. A gyűjteményes kötet a „lírai napló” elnevezés, illetve műfajmegjelölés mellett döntött, ezzel utalva a műfaji átmenetiségre, s még inkább arra, hogy ez az 1995-ben készült korszakos mű a költői élet sorsfordító, 1974-es pillanatának vagy időszakának nagyon személyes lírai lenyomata (*Kálvária-ének*, Antológia Kiadó és Nyomda, Lakitelek, 1995). Az egyes verseskötetek jegyzetei között azonban a kritikai kiadás is kellő részletességgel kitér ennek a kivételes és több szempontból is kivételesen érdekes műalkotásnak a jelentőségére.

Ugyancsak a gyűjteményes kötetben olvasható az a hatvanoldalnyi összeállítás, mely a költő (bolgár és orosz) versfordításaiból készült, s amely önmagában is bizonyíték arra, hogy a költő a műfordítói tevékenységet is mennyire önálló és öntörvényű tevékenységnek tartotta. Utassy József egyetlen fordításkötetet adott ki: öt bolgár költő ötször huszonegy versének műfordítását (*Vasárnapi földrengés. Öt bolgár költő versei*, Orpheusz Kiadó, Bp., 2000), meglehetősen csekély visszhangot keltve. Hasonlóan hányatott volt a sorsa, s kevés figyelmet kapott az az újabb alkotói csúcspontnak tekinthető drámai szövegkönyv, mely azt bizonyította, hogy a szerző nemcsak a műnemek vagy a műfajok között nem húzott merev határvonalat, hanem az egyes művészeti ágak között is lehetségesnek tartotta az átmenetet. A *Betlehem csillaga* című kétfelvonásos rockoperához írott szövegkönyvnek

csak a dramaturg, Kocsis L. Mihály által készített vázlata, rendezőpéldánya és egyetlen folyóiratbeli közlése maradt fenn (Tiszatáj, 2000. december, 54. évf., 12. sz., 7–32). A darabnak egyébként is mindössze három bemutatójára került sor, 2000 júliusában. A dráma javított és tipográfiailag egységesített szövege szintén a gyűjteményes kötetben olvasható. A kritikai kiadásnak, a terjedelmi korlátok miatt, szigorúan ragaszkodnia kellett az önálló verseskötetek közléséhez, jegyzeteléséhez, feldolgozásához és háttérének bemutatásához.

Az önálló verseskötetek az első kiadások betűhív szövegközlései. A részletes jegyzetek minden esetben négy részre tagolódnak. A „forrás” a könyvészeti adatokat tartalmazza. A „keletkezés” megszületésének körülményeit taglalja. A „fogadtatás” lényegében a teljes Utassy-recepciót magában foglalja. Végül a „kontextus” elhelyezi az adott kötetet az életmű egészében. A kritikai kiadás mellékletét a *Háttér* című összeállítás jelenti. Ebben most jelenik meg először nyomtatásban – Győri László több évtizedes gyűjtőmunkájának köszönhetően – a Kilencek egymással folytatott levelezése, valamint minden részletre kiterjedő bibliográfiája. Ez a kötet is közli Vasy Gézőnek a Magyar Művészeti Akadémia felkérésére 2013-ban készített, ez alkalomból az utóéletre vonatkozó legfrissebb adatokkal kiegészített részletes bibliográfiáját, életrajzát és pályaképét, mely jelen formájában először a gyűjteményes kötetben látott napvilágot. A kötet egyik összeállítója és gondozója pedig *Duende* címmel fogalmazza meg az életút és életmű jelentőségét, az eddigieknél árnyaltabb megközelítésének és azzal szoros összefüggésben némi átértékelésének igényét és szükségességét. A kritikai kiadást végezgetül – a már említett alapos Versmutatót és Névmutatót követően – egy erre az alkalomra készített személyes hangú verses és prózai összeállítás zárja, amelyben a Kilencek tagjai vallanak Utassy Józsefhez fűződő bensőséges viszonyukról, barátságukról.

A gyűjteményes kötet és a kritikai kiadás összességükben egy eddigieknél sokkal árnyaltabb, gazdagabb és tartalmasabb Utassy-kép kialakításához kívánnak hozzájárulni. Megjelenésükkel most már a teljes Utassy-életmű hozzáférhetővé válik, olvasható és kutatható minden érdeklődő számára. Utassy József 1995-ben, *A kikelet fia* címmel hosszabb önéletrajzot ír a *Curriculum Vitae* című, harminc kortárs magyar író önéletírását tartalmazó gyűjteménybe. (A kötetet Tárnok Zoltán szerkesztette és gondozta, Kortárs Kiadó, Bp., 1995: 448–472.) Vallomását a következő mondatokkal zárja: „Baráti köröm nem széles, de engem körülölel. Azokat a költőket, írókat szeretem, akiknek duendéjük van. Értük tűzbe tenném mind a két kezemet! Mert látni vélem fejük körül a piros derengést.” A gyűjteményes kötet, valamint a kritikai kiadás egyértelműen arról győznek meg, hogy szerzőjük maga is rendelkezett ezzel a duendével. Igazán megérdemli és megérdemelné, hogy végre megkaphassa és elfoglalja az őt méltán megillető figyelmet és helyet a modern magyar irodalom történetében.